

Трибуна молодого автора

С. О. Борисевич (Кам'янець-Подільський)

Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793—1830 рр.)

Автор аналізує особливості й основні форми поміщицького землеволодіння та землекористування в Подільській губернії.

Кінець XVIII ст.—перша половина XIX ст.—період динамічних змін у господарстві Поділля. На них вплинули включення краю до складу Російської імперії та криза феодального способу виробництва й розвитку капіталістичних відносин. У цьому контексті цікавою є тема еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі в 1793—1830 рр. Цей проміжок часу характеризувався поєднанням особливостей землеволодіння й землекористування часу польського панування та властивих Російській імперії. Цей процес відбувався на фоні кризи феодалізму й поступового проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство.

В дореволюційній та радянській історіографії цьому питанню приділялася недостатня увага¹. Майже всі історики, які зверталися до нього, розглядали його у ракурсі становища селянства в приватних та державних маєтках. Не була виключенням велика праця Е. Д. Сташевського², автор якої критично оцінив люстрації й приділив увагу еволюції оренди протягом XVII — першої половини XIX ст. А. З. Барабой проаналізував зародження нових форм господарювання в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні, зокрема, використання найманої праці³. Розвитку поміщицького землеволодіння в краї у XVIII — на початку XIX ст. присвятила кілька своїх праць В. О. Маркіна⁴. Дуже цікавий матеріал та аналіз причин кризи феодалізму у сільському господарстві України міститься в книзі І. О. Гуржія⁵.

Що собою являло поміщицьке землеволодіння та землекористування на Поділлі напередодні включення цієї території до складу Російської імперії? Щоб з'ясувати це питання, необхідно ретроспективно висвітлити історичні події, які відбувалися там, починаючи з кінця XVII ст. У 1671—1672 рр. Поділля відчуло на собі силу турецької навали й до 1699 р. лишалося під їхньою окупацією. Край знелюднів. Після по-

¹ Раев А. О. продажа государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ (далі — ЖМГИ).— 1859.— № 3.— С. 32—93; Кавецкий С. О. люстрации и регулирование казенными имениями // ЖМГИ.— 1860.— № 2.— С. 15—87; Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX в. // Киев. старина.— 1906.— № 4. С. 3—48; Ефименко О. Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки.— СПб., 1905; Історія українського народу.— Харків, 1922.— В. 2.— С. 32—87 та інші.

² Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине.— М., 1968.— 483 с.

³ Барабой А. З. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі — ЕАИВЕ).— Рига, 1963.— С. 321—330.

⁴ Маркіна В. О. Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1959.— № 2.— С. 33—49; Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века.— К., 1961.— 332 с.; Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во 2-й половине XVIII века // ЕАИВЕ.— Вильнюс, 1963.— С. 332—349.

⁵ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954.— 448 с.

вернення його до складу Речі Посполитої, з першої половини XVIII ст., почався поступовий процес нової колонізації. Польські магнати здійснювали його шляхом запровадження слобідських поселень. Відповідні права спочатку надавалися на 10—12 років, а в 50—60-х роках, коли вона набрала особливо великого розмаху, уже на 3—5 (наприкінці століття, коли вона майже завершилася, — на рік і то зрідка). Паралельно з колонізацією відновлюється, починаючи з 60-х років XVIII ст., фільваркове господарство. У першій половині XVIII ст. більша частина земель Подільського і Брацлавського воєводств перебувала у володінні магнатів. Управління магнатськими маєтками здійснювалось за допомогою комісарів*. Але вже в той час воно вважалося дорогим та збитковим, оскільки адміністратори обкрадали своїх принципалів. З другої половини XVIII ст. таку форму керівництва маєтками дедалі більше починають витіснити застава та оренда. Існування цих 3 форм пояснювалось тим, що магнатська земельна власність була розкидана, а також абсентизмом її володарів та постійною нестачею грошей. У 2-й половині XVIII ст. посесія** стає головним засобом експлуатації маєтків. Інститут комісарства теж продовжує зберігатися. Іноді комісар залишався для нагляду за орендарями та заставниками (сфера їх зловживань зменшилася).

Початок «фортун» у представників середніх землевласників, як правило, був покладений службою у магнатів, коли вони брали їх володіння в оренду або заставу. Завдяки магнатському землеволодінню акумулювалися великі суми для застави магнатських маєтків. Ці кошти проходили крізь «бездонні кишені» магнатів, готуючи в майбутньому ґрунт для знищення магнатського землеволодіння. У середовищі заставників і державців великих ключів, у свою чергу, також використовувалася застава. Великі кошти, які вони давали під заставу, стали наслідком акумуляції більш дрібних збережень. У кінцевому підсумку більш розвинуту систему власного управління можна було знайти лише в оточенні дрібного землеволодіння, яке виникало з оренди та застави. Був ще один шлях формування земельної власності — реалізації малих ділянок землі, використання капіталу для застави або оренди. Це зумовлювало перехід до більш значної земельної власності. Всі форми перепліталися між собою, знаходилися в русі. Одні поміщики розорювалися й втрачали власність, в інших вона з'являлась (але такі маєтки рідко розвивалися). Комісар ставав дідичем, а останній — комісаром. Це свідчило про значні зміни у структурі суспільних відносин та економіки краю.

Таким чином, напередодні включення Поділля до складу Російської імперії приватне, спадкове поміщицьке землеволодіння було переважно дрібним або середнім. Величезного значення набули оренда й застава, які виступали формою реалізації прав на земельну власність. Посесія становила один з каналів створення дрібного, середнього, а через нього й відносно великого земельного володіння, щоб на певній стадії розвитку знов повторити пройдений шлях. Питома вага магнатського землеволодіння різко зменшується — воно було або ліквідоване, або розпорошене серед родичів. Своєрідним винятком були землі князя Олександра Любомирського, які концентрувалися в Кам'янець-Подільському, Ушицькому, Балтському, Ольгопільському та Проскурівському повітах, уздовж Дністра та Буга. Поряд з приватним діяв інститут старостинського землеволодіння (його частка становила до 10%)***.

* Уповноважені, які керували приватними маєтками.

** Посесія (лат. *possessio*) — володіння. Існували 2 її форми: 1) орендна — тимчасове володіння маєтком на правах оренди; 2) заставна — тимчасове володіння маєтком, що був отриманий в плату за борги.

*** Староства — державні маєтки, які були віддані поміщикам в прижиттєве управління. Від казенних вони відрізнялися тим, що були не лише господарськими, а

У 1793 р. Поділля ввійшло до складу Російської імперії. Нова царська адміністрація приділяла велику увагу питанням земельної власності на цих територіях. Катерина II своїм таємним рескриптом від 8 грудня 1792 р. на ім'я генерал-губернатора Київської та Брацлавської губерній генерала Кречетникова наказала зібрати відомості про стан казенних маєтків, зробити опис з метою розробки принципів управління ними й здійснення нагляду за господарською діяльністю їхніх власників. Кречетников доручив цю справу губернатору Брацлавської губернії Берхману, підкресливши, що ця акція — ще не подушний перепис, а «...сведения... о том, кому и почему, который город, местечко, староство или селение принадлежит по праву ли наследства или по какому именно случаем и обстоятельствам от кого по смерти, или на какое время данное в аренду или же в заставу от кого, на какой срок, когда полученное»⁶.

В 1793 р. було розпочато камеральний опис новоприєднаних земель. Наступним кроком була проведена через два роки їх ревізія для виявлення суми, яку сплатив власник казенних маєтків за придбання права на староства. Згідно з ревізійною відомістю вони були поділені на 6 груп: 1) зажиттєве володіння маєтком першим його господарем; 2) зажиттєве право, переуступлене посесорові; 3) староства за зажиттєвим правом, які передавалися посесорам у володіння до смерті хазяїна; 4) маєтки, які після смерті прижиттєвого володаря віддавалися у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 5) маєтки, що були в 50-річному або емфітеутичному володінні; 6) емфітеутичні права, переуступлені іншим особам або продані. Ревізія збирала дані про конфісковані раніше володіння, які в минулому належали уніатському митрополиту та єпископу. Ці відомості були необхідні уряду не лише, щоб виявити прибутковість казенних маєтків, а й «жалувати» їх у вічне й спадкове володіння (у маєтках, котрі залишаться, — організувати належне управління).

У 1797 р. ротмістр Пришиховський надіслав до Урядового Сенату проект під назвою «План умножения доходов государственных и сыскания больших капиталов на имения коронных, которые раздавались прежде по привилегиям королей польских, в присоединенном теперь к империи Российской краю». В ньому він виклав 3 пропозиції: 1) продати всі казенні маєтки, сплативши прижиттєвим власникам половину 10-річного прибутку, а емфітеутичним — 5-річного; 2) провести нову ревізію поезуїтських маєтків; 3) королівські, які не були у володінні, духовні маєтки, а також куплені казною — віддати у 12-річну оренду. Від реалізації проекту відмовилися, оскільки він порушував підтверджені права старост на володіння господарствами, що належали їм. Нову ревізію поезуїтських маєтків не можна було провести, оскільки у 1773 р. вони були продані шляхетству у вічне й спадкове володіння. У 1798 р. з'явився імператорський указ про емфітеутичні* та ленні господарства, раніше обіцяні польським урядом деяким поміщикам.

Ревізія державного майна закінчилася в 1797 р. Вона була прелюдією до люстрації 1798—1799 рр., ініціатором якої виступив князь Репнін. Згідно з його запискою від 10 квітня 1798 р. був підготовлений сенатський указ про її початок (варто підкреслити, що діловодство та люстраційні інвентарі відомі тільки по Подільській губернії). Люстрація 1798—1799 рр. вигідно відрізнялася від тієї, що відбулася в 1789 р., такими деталями: 1) проводилася вона за відповідною інструкцією й чітко визначеною формою, що сприяло уніфікації всіх інвентарів; 2) уряд контролював її хід; 3) селянські громади обов'язково опитува-

й адміністративними осередками. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. староства втратили адміністративні функції.

⁶ Сташевский Е. Д. Указ. соч. — С. 42.

* Тобто державні маєтки, що віддавалися на тривалий час, переважно на 50 років.

ли про утиски з боку старост; 4) за приховування — під присягою — в інвентарі статей прибутку власники староств каралися штрафом у розмірі 3-річного прибутку цієї статті. Згідно з указом 1798 р., усі старостинські ліси переходили у відання лісного управління. Продаж деревини заборонявся.

Під час проведення люстрації казенних маєтків старости стали в опозицію до люстраційних комісій: не давали їм документи й інвентарі, заважали робити опис угідь. З вересня 1798 р. Подільська казенна палата вдалася навіть до репресій — почала секвеструвати їхні володіння. У свою чергу, члени комісій зволікали з виконанням доручень, щоб дати старостам можливість підготуватися до люстрації (приховати частину прибутків, підробити документи). Багато земель староств не були обмежані, а їх власники мали межові суперечки із сусідами, котрі заважали проведенню люстрації. Це ж саме робили й селяни навколишніх сіл.

Щоб прискорити люстрації, казенна палата стала не на шлях їх вирішення, а лише наносила на план. Під час люстрації виявилось, що існують кріпаки-втікачі. Якщо пошук останніх не давав наслідків, то комісія наказувала наділити інших селян їх землею. Селяни тікали переважно у приватні маєтки, про що свідчить справа Рожновського староства (Летичівський повіт)⁷. А в Яругському старостві (Ямпільський повіт) в хатах розселили утікачів, «чтоб они не разбежались на молдавскую сторону, поелику староство лежит на берегу р. Днестра при границе и населено большей частью из Молдавии перешедшими во время турецких браней с волохами, до крайности разоренными и обнищавшими, рекомендовать владельцу староства приложить старание женить всех нищих холостых ребят на дочерях зажиточных крестьян и придать им из грунтов столько поля, сколько могут спяхать, противу чего после и чинш расположить на них препоручить старосте по хозяйину»⁸. У другій половині 1802 р. люстрацію було завершено, а її результати затверджені губернатором. У наступні роки люстраційні інвентарі систематично перевірялися, для чого були створені відомчі комісії.

30 травня 1800 р. Подільське губернське правління видало указ — усім нижнім земським судам та люстраційним комісіям узяти у старостинських господарів документи, котрі гарантують їхні привілеї. У тих, хто не виконає його, маєтки мали секвеструвати. Цей наказ поширювався не лише на старостинських господарів, а й на прижиттєвих власників казенних маєтків. Список цих власників був складений у 1805 р.⁹ Але справа продовжувалась до 1807 р.

Російський уряд в особі Подільського губернського правління та казенної палати, починаючи з 1799 р., займався важливою, але і складною справою — наведенням порядку в документах, в котрих висвітлювалися різнобарвні поземельні відносини. Ця акція почалася з того, що виникла необхідність чітко встановити кордони земель, які імператори «дарували» різним особам у вічне й спадкове володіння. Імператорським указом від 6 червня 1799 р. наказувалось відмежувати казенні, старостинські та «всемилоостивейше пожалованные» землі від партикулярних. Для цього в 1804 р. було створено спеціальну комісію. Цей процес закінчився у 1810 р. Відмежування казенних маєтків відбувалось ще довго¹⁰.

Імператорський указ від 17 липня 1806 р. забороняв використовувати в казенних маєтках суборенду, щоб остаточно не розорити казенні господарства. Тим чиновникам, котрі були на імператорській службі й володіли орендами, але «не в состоянии иметь управителя... и ответствовать за него во всем по имению случается могущем, пред-

⁷ Хмельниц. обл. держ. арх. (далі — ХОДА), ф. 226, оп. 79, спр. 2789, арк. 223.

⁸ Там же.

⁹ Там же, ф. 227, спр. 536, арк. 4, 6—7.

¹⁰ Там же, спр. 206, арк. 1, 12; спр. 443, арк. 1—2, 5, 9—10, 93—257.

ставлена свобода уступить вовсе свое право..., кроме евреев, с ведома министерства финансов...»¹¹. Характерно, що до цього наказу всі законодавчі акти й дії царської адміністрації, котрі стосувалися землеволодіння, торкалися тільки казенного майна. Але 23 січня 1808 р. вийшов імператорський указ, котрий дав змогу приватним землевласникам обмінюватися землею з казенними селянами «...по причине чрезполосного одних с другими владения... усмотрев немалые взаимныя выгоды и отвращение споров... не иначе однакож как с согласия обеих сторон и с утверждения вышняго начальства...»¹².

Маніфест від 27 травня 1810 р. дозволяв продаж державного майна для створення особливого фонду сплати державних боргів, які нагромадилися під час війни з Францією. 10 вересня 1810 р. були визначені умови та порядок реалізації казенних маєтків. 23 вересня 1810 р. до Подільської казенної палати надійшла інструкція опису казенних маєтків, що мали продавати. За пропозицією міністра фінансів від 30 жовтня 1810 р., у губернії було створено комісію з метою реалізації казенного майна. Для цього визначено 42 села в Кам'янецькому, Вінницькому, Летичівському та Літинському повітах. Протягом 1811 р. ці садиби були оцінені. Їх вимірювали, а також склали плани (опис казенних маєтків 1810—1811 рр. за повнотою змісту перевершує люстрацію 1798—1799 рр.). Мірилом оцінки стала багаторічна практика сусідніх поміщиків. Установили продажну ціну у розмірі 5% від капіталізації прибутків. Торги відбулися у Києві й проводилися аж до 1815 р. Не всі маєтки, що продавалися, були реалізовані, оскільки претендентів виявилось замало. До того ж вони потім скаржилися на неточність опису садиб, які були куплені. Наприклад, капітан Козловський відмовився купити м. Юзвін. Поміщик мотивував це так: «...пахатные земли большей частью песчаные, болотистые, и, простирались узкими полосами, для экономии не выгодны, вместо 252 душ крестьян состоит на грунте 180, да и те предъявили ему выписки из привилегий, данных им бывшими польскими королями и республикою»¹³. Кам'янецький купець 1 гільдії Садовський не захотів придбати села Карачковці та Цекова¹⁴.

10 лютого 1820 р. міністерство фінансів видало наказ про необхідність щорічного огляду державного майна. Це щовесни повинні були робити власники казенних маєтків. Вони мали з'ясувати «в о-п е р в ы х, не отошла какая часть грунта из казенного ведомства к смежным частным владельцам; в о-в т о р ы х, кем таковое отторжение учинено и по какому праву и случаю...»¹⁵.

28 липня 1823 р. з'явився новий імператорський указ, який стосувався приватних власників землі. В ньому зазначалося: «...в западных губерниях при разделении помещичьих имений за долги между кредиторами с правом выкупа...» кредитори вносять в казну мито, але за всі наступні поступки своїх прав вже не сплачують гроші до казни «...на конец по истечении десятилетнего срока, для выкупа онога назначенного, остаются навсегда у последнего приобретателя, чрез каковыя переуступки продажа совершается два раза и более, а казна получает пошлины только один раз... то при каждой таковой передаче взыскать вновь узаконенныя пошлины...»¹⁶.

14 лютого 1825 р. з'явився указ щодо правил успадкування казенних маєтків, відданих поміщикам у тимчасове володіння. Вони передбачали: 1) після смерті тимчасового власника його права переходили вдові, потім — рідним дітям, після них — рідним по прямій низхідній лінії (але не дроблячи маєток); 2) якщо він передав своє право воло-

¹¹ Там же, спр. 515, арк. 17.

¹² Там же, спр. 502, арк. 1—2.

¹³ Там же, ф. 226, оп. 80, спр. 585, арк. 308—309.

¹⁴ Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 907, арк. 1, 12—14.

¹⁵ Там же, спр. 1166, арк. 1.

¹⁶ Там же, спр. 1330, арк. 4.

діння ще до смерті, то спадкоємці отримували не виплачену суму за його передачу; 3) якщо спадкоємців після смерті власника не виявилось, повернути до казни маєток, а у випадку передачі права — прибутки, які ще не надходили йому в плату¹⁷.

Таким чином, царський уряд і місцева подільська адміністрація зосередили свою увагу на детальнішій регламентації державного управління й контролю за казенними маєтками, прагнучи збільшити прибутки казни за рахунок посилення експлуатації державних селян. Але ці заходи в жодному разі не були спрямовані проти поміщиків.

Царське законодавство чітко розрізняло форми поміщицького землеволодіння та землекористування: приватне і тимчасове землеволодіння та тимчасове землекористування. Про це красномовно записано в топографічному та камеральному описі Подільської губернії за 1802 р.: «Шляхетства в Подольской губернии считается до пяти классов, а именно: 1) князья и графы; 2) помещики, имеющие вотчины или целыя селения во владении; 3) околишняя шляхта в одном селении в собственных домах живущие и имеющие собственную часть земли в полях от предков доставшуюся или куплею приобретенную; 4) посессоры заставные, или полдедичи, кои дали в заем свои капиталы первого и второго класса вельможам, а за то владеют их селами, до тех пор выбирая из оных проценты, пока вотчинники заплатят им капитал по закладным контрактам; 5) чиншовая шляхта коей множество во всех селениях; они собственной земли не имеют, а платят первым поземельное как крестьяне оброк, по условию, упражняются же в хлебопашестве, скотоводстве, пчеловодстве и произведении садов...»¹⁸. За даними на 1802 р., у Подільській губернії налічувалося 94 990 осіб дворянського стану (чоловічої та жіночої статі). З них тільки 8 791 (чоловічої та жіночої статі) був землевласником, що належав до перших 4 класів. Інші 81 199 були чиншовою шляхтою. Вони становили близько 81%¹⁹. В архівних фондах відсутні точні статистичні дані про кількість приватних феодальних власників та ґрунтів, якими вони володіли. Можна зробити тільки приблизні підрахунки. У 1847—1848 рр. було проведено генеральний перепис поміщицьких маєтків. Тоді на Поділлі налічувалося більш як 2 тис. поміщиків, тобто приватних земельних власників. Автор цієї публікації не вважає, що наприкінці 40-х років відбулися великі зміни (у порівнянні з першою третьиною XIX ст.)

Обсяги земельної приватної власності можна приблизно підрахувати таким способом. У Подільській губернії (1802 р.) проживали 477 876 залежних селян чоловічої статі. Вони мешкали в казенних, старостинських, поєзуїтських духовних та поміщицьких селах. У поміщицьких мешкали 435 708 селян, тобто понад 91%, а казенних (суто казенних старостинських та поєзуїтських) — 35 976 (7,5%), у духовних — до 1,5%²⁰. Подільська губернія займала площу в 3 664 640 дес. землі. Якщо на частку церкви та міст припадало приблизно 2,5%, тобто до 91 616 дес., то приватних та казенних ґрунтів було 3 573 024 дес. Порівнюючи пропорції кількості селян у приватних і казенних маєтках, можна дійти такого висновку: приватних поміщицьких земель налічувалося близько 3 300 473 дес., казенних — 272 551 дес. (до 8%).

За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння можна поділити на три розряди: велике, середнє та мале. Прикладом першого може бути маєток графа Аркадія Маркова, який «...в 18 день августа с 95 года староство Летичевское вместе с Каменецким Всемилоостивейше пожаловано...»²¹. Графині Олександрі Браницькій в 1796 р. теж по-

¹⁷ Там же, спр. 1448, арк. 5.

¹⁸ Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 29.

¹⁹ Там же, арк. 50, зв., 51.

²⁰ Там же, арк. 52 зв.— 55.

²¹ Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 92, арк. 209.

дарували 15 селищ²² і т. п. Середні маєтки — це подаровані імператором Павлом I таємному раднику Стрекалову староство Куцьке (5 селищ), графині Замойській — староство Пресятковське (6 селищ) в Ушицькому повіті²³. Дрібних маєтків (одне-два, іноді навіть 1 1/3 селища) було безліч.

Тепер варто розглянути джерела формування поміщицького землеволодіння. З включенням Поділля до складу Російської імперії велика кількість земель належала приватним власникам — польській шляхті. Існували приватні маєтки, які називалися поєзуїтськими*. Протягом 6 років (1795—1801 рр.) у Подільській губернії 31 особі Катерина II та Павло I подарували великі угіддя²⁴. У 1812—1815 рр. казна реалізовувала казенні маєтки (про що йшлося вище). Крім того, постійно відбувався процес перерозподілу земельної власності приватних господарів (продаж маєтків, віддавання в заставу й втрата майна через 10 років, якщо кредит не був повернений)²⁵.

Тимчасове землеволодіння мало різноманітні форми й було пов'язане з володіннями казенними та заставою приватних маєтків. Ще до включення Поділля до Російської імперії там був поширений інститут прижиттєвих старостинських володарів. На території Поділля до 1793 р. існувало 40 староств, 1802 р. — 33, а, за свідченням канцелярії Подільської казенної палати за 1808 р., всього налічувалося 139 селищ або 20 староств²⁶. Царський уряд не порушував цього права, але не зберігав його далі. З 1800 р. почався перепис прижиттєвих старостинських власників. Своє право в 1802 р. змогли підтвердити 20 старост, а в 1807 р. їх залишилось лише 8²⁷.

Крім зажиттєвого, за Речі Посполитої існувало й емфітеутичне право. За даними на 1802 р., ним володіли 8 чол.²⁸. Але на відміну від прижиттєвого емфітеутичне було живучішим і зберігалось досить довго (хоч і не було поширене). Так, після смерті княгині Кароліни де Нассау-Зіген — зажиттєвої володарки Нестерівецького та Мукарівського староств (Ушицький повіт) — вони повинні були перейти в емфітеутичне володіння князя де Нассау-Зіген²⁹. В іншому випадку, коли в 1806 р. померли Ян Непомуцен та його жінка Кароліна — прижиттєві власники Чудинівського староства (Літинський повіт), — уряд віддав його, за імператорським указом 1801 р., без сплати кварти** на 50 років таємному раднику графу Августу Ілінському³⁰. У першій половині XIX ст. землі за емфітеутичним правом давали зрідка, лише найвищим сановникам.

Існували також ленні земельні володіння***. Їх було небагато. Так, на 1802 р. залишилось лише одне — старостинське село Клопотівці Літинського повіту шляхтичів Черленьовських-Дашчонків³¹. Ця форма в той час вже не мала перспектив для свого розвитку.

²² Там же, спр. 17, арк. 9.

²³ Там же, спр. 537, арк. 9.

* Ці маєтки з'явилися в 1773 р., коли польський уряд заборонив орден єзуїтів та конфіскував його майно. В тому ж році частину їх було продано польським поміщикам.

²⁴ ХОДА, спр. 17, арк. 6—10, 46, 59—61; спр. 92, арк. 209; спр. 183 а, арк. 49—53; спр. 210, арк. 2; спр. 443, арк. 9; спр. 482, арк. 36, 57, 115, 177, 204, 240, 324, 380; спр. 483, арк. 149, 578, 641; спр. 537, арк. 5—10; спр. 903, арк. 13; спр. 1008, арк. 4; спр. 1038, арк. 1; спр. 1742, арк. 1.

²⁵ Там же, спр. 635, арк. 1; спр. 439, арк. 1; спр. 539, арк. 1; спр. 1038, арк. 1—4, 31, 35; спр. 164, арк. 29—30.

²⁶ Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.; ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1—2.

²⁷ Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.—61; ф. 227, оп. 1, спр. 536, арк. 6—7.

²⁸ Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.—61.

²⁹ Там же, арк. 60.

** Частина прибутку староства, яка надходила до казни.

³⁰ Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 515, арк. 3.

*** Ці володіння за службу польські королі давали з державного фонду. Право на нього скасовувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду (але за часів російського панування поступово переходило у приватне).

³¹ ХОДА, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 61 зв.

В першій половині XIX ст. царський уряд використовував своєрідну форму тимчасового землеволодіння — дарування державних маєтків (їх, згідно з документами канцелярії Подільської казенної палати, в 1808 р. було 222 селища, а в 1828 р. — уже 185,5³²) на 12 років із сплатою кварти або без цього). Насправді ж усі казенні садиби, які не були у володінні на основі іншого права, дарувалися господарям строком на 12 років.

У царському законодавстві виділялася ще одна форма тимчасового землеволодіння — застава. Під неї віддавалися лише приватні маєтки, оскільки державні не підпадали під це правило.

Іще однією формою стали різні види оренди (за винятком державних маєтків, які передавалися на 12 або 50 років і вважалися тимчасовим володінням). Найбільш поширеними були орендні володіння чиншової шляхти. Чиншовики, як і селяни, сплачували грошовий оброк, але особисто вважалися вільними. Вони орендували, як правило, невеличку ділянку землі (2—6 дес.). Їх господарства були спеціалізованими й працювали на ринок (хоч і локальний). Відсутність коштів у них не давала змогу брати заставу або орендувати цілі маєтки. Держава сприяла зростанню ваги чиншової шляхти на казенних землях, оскільки вони платили державі чинш, і посесори їх не могли експлуатувати. Оренда тоді набула надзвичайного поширення й розвитку. Майже 80—85% державних і приватних маєтків віддавалися у посесію. Як правило, дрібні землевласники самі вели своє господарство, а всі інші здавали власні володіння в оренду. Більшість власників маєтків, подарованих у вічне й спадкове володіння, передавали їх в посесію. Це ж робили господарі маєтків, подарованих строком на 12 років, з емфітеутичним й зажиттєвим правом³³. Суборенда державних садиб заборонялася, але й приватні власники не прагнули допускати розорення суборендарями своїх маєтків.

Розглядаючи еволюцію поміщицького землеволодіння й землекористування, можна зробити певні висновки: 1) Царський уряд продемонстрував, що на приєднаній території, в тому числі й Подільської губернії, він шанує майнові права жителів, особливо феодалів. Це було пов'язане з тим, що царат прагнув, спираючись на польських поміщиків, остаточно закріпити свої позиції на цих землях, бо Російську імперію в польських панівних колах сприймали як загарбників. Немоżliво ігнорувати й те, що в Росії вже сформувався як правовий, так і моральний культ недоторканності приватної власності.

2) В той період почалося поступове проникнення на Поділля землеволодіння російських поміщиків. Спочатку воно мало вигляд імператорських пожалувань, а пізніше набувало й інших форм.

3) Формується досить розвинута законодавча база, за допомогою якої регулювалися поземельні відносини.

4) Встановлюється більш вдосконалений адміністративно-регламентований контроль над посесорами-управителями казенних маєтків для збільшення прибутків у казну.

5) Земля, щоправда із селянами, що свідчить про ще могутні феодалські відносини на селі, вже тоді стає одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу. Вона дедалі більше перетворювалася в товар.

Одержано 27.07.90.

Автор анализирует особенности и основные формы помещичьего землевладения и землепользования в Подольской губернии.

³² Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1—4; спр. 1913, арк. 101.

³³ Там же, спр. 17, арк. 6—7, 46, 210; спр. 208, арк. 1; спр. 313, арк. 8; спр. 513, арк. 2; спр. 515, арк. 1; спр. 878, арк. 149.